

Antikomunistické manifesty

Čtyři knihy,
které formovaly
studenou
válku

John V. Fleming

maraton

m

Antikomunistické manifesty

Antikomunistické manifesty

Čtyři knihy,
které formovaly
studenou
válku

John V. Fleming

přeložil Pavel Pokorný

Praha 2024
maraton

Knihu finančně podpořila Nadace Český literární fond.

N A D A C E

Knihu finančně podpořilo Ministerstvo kultury České republiky.

John V. Fleming

The Anti-Communist Manifestos

Four Books that Shaped the Cold War

Copyright © 2009 by John V. Fleming

Czech edition © Maraton, 2024

Translation © Pavel Pokorný, 2024

ISBN 978-80-88411-19-2

Pro Katherine a Zviho

OBSAH

Úvod / 13

TMA O POLEDNÁCH / 25

Procesy čistek a Západ / 32

Lion Feuchtwanger / 41

Bucharin, Koestler a španělská válka / 48

Exkomunistický romanopisec / 59

Tma o polednách – Le Zéro et l'Infini / 61

Paříž čte Koestlera / 64

Počáteční šarvátky literární války / 68

Čemu věřili / 72

Koestler mezi francouzskými intelektuály / 76

Koestler a Sartre / 88

Věčná témata Tmy o polednách / 92

Koestlerova trilogie: trocha kritiky / 96

ZE TMY / 105

Výbušný bestseller / 116

Okamžik v dějinách / 119

Autor a jeho přátelé / 122

Neodbočka na téma pravda a autobiografie / 126

Pravda a její následky / 131

Názory recenzentů / 136

„Pravda“ o Janu Valtinovi / 141

Slídlilové z PM / 143

Kampaň zaměřená na veřejnost / 145

Literát Jan Valtin získává tajemníka / 156

Střet se zákonem / 166

Mezitím hned vedle v Hollywoodu / 170

V přístavu: Harry Bridges / 175

Komunistické krysy opět útočí / 178

Pravda zahalená temnotou / 182

Včerejší novinky / 189

ZVOLIL JSEM SVOBODU / 193

První přeběhlík / 195

Kravčenko a FBI / 203

Z Kravčenka se stává spisovatel / 209

Romantická mezihra / 214

Zvolil jsem svobodu / 215

Amerika čte Kravčenka / 220

Francouzská spojka / 226

Počátky aféry / 229

Kravčenkův proces / 232

Maître Nordmann / 234

Maître Izard / 240

Divný slon v ještě divnějším porcelánu / 243

Francouzské soudní řízení / 246

Tábory / 252

Margarete Buberová-Neumannová / 258

David Rousset, francouzský Kravčenko / 261

Zvolil jsem spravedlnost / 280

Kravčenkův konec / 282

SVĚDEK / 285

Stručná historie krize / 294

Svědék a jeho první recenzenti / 302

Chambers a Nixon / 306

Chambers cvok, Chambers teplouš / 314

Chambers fantasta: autobiografie a pravda (znovu) / 320

Rebecca Westová o Chambersovi / 330

Chambers udavač / 333

Svědék jako akt pokání / 337

Náboženské klima třicátých let / 348

Chambers, Hiss a Nový úděl / 352

Domestikace amerického komunismu / 356

Svědék a říše strachu / 361

Po Svědkovi / 364

Poznámka k textům / 371

Poděkování / 373

Rejstřík / 376

Zdroje českých citací / 383

Úvod

Tématem *Antikomunistických manifestů* je role, již ve velkém politickém boji, obvykle nazývaném „studená válka“ a dominujícím podstatné části druhé poloviny 20. století, sehrály čtyři mimořádně vlivné knihy. Dalo by se tedy říci, že protagonisty této knihy jsou také knihy.

Boj studené války měl mnoho aspektů či „front“, jak někdy říkali komunisté, ale jeho jádrem byl konflikt soupeřících společenských a politických vizí. V abstraktní rovině tento konflikt nikdy nedospěl a pravděpodobně ani nedospěje k řešení. V pragmatické rovině ale rozhodujícím způsobem zvítězil antikomunismus. Komunismus, jehož strašidlo podle Marxova a Engelsova *Komunistického manifestu* obcházelo Evropou v roce 1848 a určitě jí ještě – nebo zase – obcházelo v roce 1948, se v roce 2009 stal už jen strašákem, což je něco dočista jiného.

V té složité historii, jejímž praktickým výsledkem byla faktická porážka komunismu, se dá nalézt pár silných pramenů, které lze poměrně dobře sledovat. Jeden z nich spočívá v tom, že z pochopitelných, byť ne nevyhnutelných historických příčin je pojem marxistického komunismu neoddělitelně spjatý s bolševickým převratem roku 1917 a se Svazem sovětských socialistických republik, který se prohlašoval za realizaci či pokračování té revoluce. Můžeme zajít ještě dál a říci, že idea komunismu se koncentrovala v Sovětském svazu Josifa Stalina, který nastoupil k moci ve dvacátých letech 20. století a podržel si ji až do své smrti v roce 1953. Z tohoto důvodu je v praktické rovině kritika komunismu interpretací dějin Sovětského svazu a specificky hodnocením toho, do jaké míry byly abstraktní teorie marxistického socialismu svou konkrétní realizací v životě Sovětů ospravedlněny či vyvráceny.

Sovětský svaz byl od svého vzniku předmětem velkého a často pozitivního zájmu Západu, zároveň byl ale také obklíčený, vzdálený a obtížně dostupný. Znalosti obyvatel Západu proto pramenily takřka výhradně

z „literárních“ zdrojů čili z článků novinových korespondentů a zpráv cestovatelů. Říká se, že vidět znamená věřit: ve skutečnosti právě tak platí, že věřit znamená vidět. Mnozí z těch prvních reportérů a návštěvníků stranili socialistickým myšlenkám a to, co viděli, prosívali jemným sítem svých vlastních nadějí a tužeb.

O lidech, kteří psali první zprávy o sovětském životě, existuje spousta učených knih. Jejich vztah s hostiteli měl blízko ke vztahu turistů k průvodcům. Jistě, sovětské úřady provozovaly opravdovou turistickou agenturu, slavný Inturist, který návštěvníkům organizoval veškeré aspekty jejich pobytu: dopravu, ubytování, stravování, zájezdy i návštěvy nově vynalézaných či radikálně reformovaných institucí společenského života: továren, škol, vězení, nemocnic, zemědělských podniků.

Mnoha časným návštěvníkům SSSR se sluší říkat „poutníci“. Není vždycky snadné rozpoznat cestovatele od poutníka, ale klíčový rozdíl mezi nimi spočívá v tomto: poutník předem ví, co uvidí, zná to, touží po tom, a už když se na to dívá, plánuje, jak o tom bude vyprávět doma. Na konci *Božské komedie* Dante shrnuje psychologii poutníka v milém příkladu, kterým chtěl vyjádřit svůj úžas nad tím, že byl přenesen z časnosti do věčnosti, z lidského do božského a „z *Florence v zemi byl vzat, kde bydlí lid ten svatý, zdravý... Jak rozhlíží se poutník z vlasti chudé, když došel chrámu svého zaslíbení, a už se těší, jak jej líčit bude.*“

Myšlenkové zločiny Sidneyho a Beatrice Webbových natolik zevrubně prozkoumali autoři přede mnou, že není příliš zapotřebí je zde vypočítávat. Webbovi byli průkopniční britští socialisté, zakladatelé Fabiánské společnosti, kteří v akademické spolupráci vytvořili důležité pokrokářské dílo. Stejně jako mnoho jiných socialistů se zřejmě nechali zaslepit svým nadšením pro kolektivistické teorie, když ve třicátých letech v Sovětském svazu, tehdy jediném „státě pracujících“ na světě, viděli na vlastní oči, jak vypadá jejich realizace. Krátce předtím, než byla v roce 1936 přijata Stalinova ústava, publikovali velmi objemnou, pochvalnou a vlivnou knihu s názvem *Soviet Communism. A New Civilisation?* (Sovětský komunismus. Nová civilizace?). O pár let později přišli s druhým vydáním, které ze skutečnosti, že jsme se mezitím o realitě Sovětů dozvěděli mnohem víc, těžilo pouze v tom ohledu, že z názvu knihy zmizel otazník.

Od prvopočátku se samozřejmě vyskytovali i nějací opozičníci, ale celkem vzato západní intelektuálové skočili na fiktivní příběh o sovětském ráji na zemi – bez ohledu na závažné a empirické protiargumenty, které každý po svém přinášely níže rozebírané čtyři antikomunistické manifesty. Jedním nápadným rysem antikomunistické literatury je to, že její nejvýznamnější autoři jsou sami bývalí komunisté. Abychom dobře ocenili, jak je to zvláštní, je dobré popřemýšlet o některých jiných „anti“. Těžko si představit, že by většina antisemitů, odpůrců rasismu, nepřátel vivisekcí či antiameričanů byli bývalí Semité, rasisté, zastánci vivisekcí či Američané. Ani u jazykolamu mého dětství – antidisestablishmentarismu – nelze předpokládat, že by šlo hlavně o obhácné disestablishmentaristy.

A přece jsou všichni ti čtyři antikomunističtí autoři komunističtí odrodilci, členové strany, které hluboká deziluze přiměla vystavit to, čemu byli dříve oddaní, literárnímu hněvu. První z nich (Arthur Koestler) byl maďarský žurnalista, všestranný intelektuál hovořící německy a pocházející z německého kulturního prostředí. Další (Richard Krebs čili Jan Valtin) byl německý námořník a odborový agitátor. Třetí (Viktor Kravčenko) byl sovětský inženýr ukrajinského původu. A čtvrtý (Whittaker Chambers) byl americký žurnalista. Tři z nich byli ve větší či menší míře ilegální špióni Kominterny. Všichni čtyři mluvili o podstatě komunismu a mezinárodního komunistického hnutí způsobem, který svědčil o velmi zasvěcených znalostech, a to, co měli na srdci, není pěkné. Každý z nich měl svou tvorbou pozoruhodně velký vliv na neobvykle širokou čtenářskou obec.

Ačkoliv napsali velmi důležité knihy, neznamená to, že tím pádem byli ve všech ohledech sympatičtí a obdivuhodní lidé. Morální vztah mezi autorovým životem a jeho prací je otázkou, jejíž neklidná historie se datuje přinejmenším od Platona. Dnes by málokdo z nás souhlasil s názorem sira Philipa Sidneyho, podle něhož abyste byli dobrým autorem, musíte být nejprve dobrým člověkem. Všichni čtyři autoři, kterými se zabývá tato kniha, mají mou plnou pozornost, ale obdiv přinejlepším částečný. Jejich životní zkušenosti, k nimž patřil speciální typ očistce, jaký komunismus uchystal svým odpadlíkům, by byly dostatečnou zkouškou i těm nejpevnějším povahám. Arthura Koestlera

považují za génia moderní doby, leč zřejmě to také byl slovy jeho přítele Richarda Crossmana, britského poslance a redaktora sbírky esejí *The God That Failed* (Bůh, který selhal), „sériový násilník“ či „velký děvkař“. Richard Krebs (Jan Valtin) byl podle vlastního svědectví polovinu dospělého života profesionálním gangsterem. Pravděpodobně to byl vrah, i když v San Quentinu seděl jen za pokus o vraždu. Jeho první americká manželka ho opustila, když podle vlastních slov nebyla schopná snášet jeho neustálé „hrubosti“.

Stejně jako spousta bývalých občanů Sovětského svazu se ani Viktor Kravčenko nikdy úplně nedokázal zbavit nepočetné podlézavosti a sebezáchovné sobeckosti, vlastností, jichž nabyl pod vlivem zkušeností se sovětskými byrokraty třicátých let. Sice nebyl špion, ale pod tlakem okolností vedl v Americe život špiona, a přetvařoval se dokonce i před vlastními dětmi. A Whittaker Chambers rozhodně patřil k nejrozvratnější a nejkontroverznějším Američanům 20. století. Jistě, nebyla to tak docela jeho vina, nicméně nebyla mu dána schopnost naklonit si veřejnost, která by mohla odvracet divoké útoky a pomlouvačné kampaně vedené proti němu. V jeho povaze se nehezky kombinovala nepřesvědčivá kvakerská pokora s nevrlostí proroka, jehož si necení rodná vlast. Adjektivum, které se obvykle pojí s podobnými lidmi, je „ztýraný“. Všichni tito čtyři muži uvažovali o sebevraždě a dva z nich ji spáchali.

Je zcela přirozené, že máme v současnosti sklon vnímat studenou válku zpětnou perspektivou sedmdesátých a osmdesátých let. Lépe jí ale porozumíme, pokud se pokusíme hledět na ni také předjímavou perspektivou třicátých a čtyřicátých let. V poničené morální a politické krajině Evropy po první světové válce vznikl mezi intelektuály široký názorový konsenzus, že „kapitalismus“ a „imperialismus“ jsou v koncích a že jedinou politickou nadějí lidstva je „socialismus“. Ty uvozovky nejsou míněné jako zlehčení, mají upozornit na ošidný slovník nabízející rozsáhlé a proměnlivé aspekty. Označením „intelektuálové“ mám na mysli politicky uvědomělé akademiky, umělce, spisovatele a důležité skupiny v protestantském duchovenstvu a státní službě.

Ruská revoluce roku 1917, vybojovaná uprostřed chaosu ničivé války, stvořila první „socialistickou“ zemi na světě – zeměpisně velmi rozlehlý

Sovětský svaz. Progresivní myslitelé všude po světě ruskou revoluci celkem vzato přivítali, sledovali porodní bolesti nové socialistické společnosti s účastenstvím, nadějí a obdivem a byli nakloněni ke shovívavosti vůči zjevným vadám a nedokonalostem, o nichž věřili, že jsou toliko přechodné. Údajná politická a ekonomická „věda“ zvaná marxismus, jíž se vytváření nového řádu řídilo, požívala v intelektuálních kruzích ohromné prestiže. Součástí Leninovy teoretické interpretace Marxe bylo tvrzení, že komunistická strana je malý „předvoj“ čili vůdčí skupina předurčená vést národ k plnému socialismu. Podobné role hrály komunistické strany každého národa a mezinárodní komunistická organizace (Kominternu). Jejich úkolem bylo dovést pracující třídu prostřednictvím násilné revoluce k socialismu.

Velká ekonomická krize třicátých let, kterou většina marxistických komentátorů prohlašovala ze „všeobecnou krizi kapitalismu“, vypadala jako další nesporný důkaz nevyhnutelnosti radikálně nového společenského řádu. George Orwell, neochvějný antikomunista jako žádný jiný spisovatel jeho doby, prohlásil, že „ať už přijde cokoliv jiného, *laissez-faire* kapitalismus je mrtvý“. V každém národě na Západě existovala počátkem třicátých let komunistická strana úzce napojená na Moskvu. Německá strana byla obrovská, francouzská zase významná. Komunistické strany Velké Británie a Spojených států byly docela malé, leč jistý vliv měly. Všude na Západě využívali komunisté různých způsobů, jak rozšiřovat pole působnosti. Větší či menší morální podporu nacházeli u ostatních socialistů, obzvláště těch, kterým se říkalo „sympatizanti“ – to byli lidé, kteří věřili, že s komunisty sdílí historický cíl „socialismu“, ale chtějí jej dosáhnout odlišnou cestou nebo rozdílným tempem. (Jistá lichotivá definice amerického komunisty tvrdila, že je to „spěchající liberál“.) Navíc komunisté uplatňovali taktiku šíření svého vlivu prostřednictvím „nastrčených“ skupin, jejichž členové mohli být ve značné míře nekomunisté, ale jejichž politickou agendu komunisté víceméně ovládali. Obzvláště během třicátých let absolvovala spousta západních „poutníků“ kulturní návštěvy v Sovětském svazu a mnozí se vrátili domů, aby sepisovali květnatě nadšené zprávy o tom, co viděli.

Původní ortodoxní marxistický názor na průběh revoluce tvrdil, že světová socialistická revoluce musí být a také bude *celosvětová*. Když

se světová revoluce nedostavila, Stalin vyvinul novou teorii, teorii „socialismu v jedné zemi“. Tato teorie se ambicí na světovou revoluci nevzdávala, jen je odkládala. Předpokládala, že osamocená bašta socialismu bude slít, zatímco kapitalistické země budou dále upadat. Podle komunistické teorie se nejpravděpodobnějším místem šíření revoluce zprvu jevílo Německo, ale pak Hitlerův vzestup německé komunistické hnutí zlikvidoval. Ačkoliv ve španělské občanské válce, všeobecně považované za „zkoušku“ před druhou světovou válkou, sehráli komunisté pochybnou a obojetnou roli, vyšli z ní nakonec tak, že to jejich pověst mezi západními intelektuály posílilo. (Existovaly samozřejmě významné výjimky z všeobecného pravidla, například George Orwell a Arthur Koestler.) Akcie západních komunistů dramaticky klesly v ceně v srpnu 1939, když byl oznámen pakt mezi Stalinem a Hitlerem, ale poté, co Hitler své komunistické spojence zradil a v červnu 1941 Rusko napadl, bylo (téměř) vše odpuštěno a pokrokaři Západu spěchali podpořit úsilí spojenců v boji proti nacistům. V nacisty okupované Francii (1940–1944) sehráli komunisté důležitou roli v odboji a v těsně poválečném období se vynořili jako početná a politicky a kulturně renomovaná strana.

Tri z těch antikomunistických manifestů, jejichž historie tvoří jádro této knihy, se podílely na utváření všeobecné pověsti komunismu ve Francii a ve Spojených státech v období těsně před vstupem Ameriky do druhé světové války a poté i v letech po porážce Německa a Japonska, když si vyčerpané národy Západu s děsivou srozumitelností uvědomily realitu další války zvané studená. Ten čtvrtý manifest měl v Americe zvláštní význam v době, kdy se zdálo, že kontury studené války jsou už pevně a jasně stanovené. Téměř ihned po Hitlerově pádu přistoupil vítězný Sovětský svaz k úspěšnému vytvoření rozměrného nárazníkového pásma satelitních „socialistických“ států ve východní Evropě. Jestli ve zbytku Evropy převáží politické zřízení sovětského „socialismu“, nebo západní „demokracie“, to tehdy zůstávalo otázkou.

Studená válka byla samozřejmě v mnoha ohledech globálním fenoménem. *Antikomunistické manifesty* se soustředí na Ameriku a v menší míře také na Francii. Zjevná důležitost Spojených států spočívá v tom, že tehdy byly jedinou myslitelnou silou schopnou případně ve vojenském střetu zadržet expanzi Sovětů. Antikomunistický konsenzus, který

v Americe vznikl, sice nabyl hegemonie, ale nemuselo to tak být nevyhnutelně. Bylo to výsledkem komplexních faktorů, mezi které patřil i přesvědčivý vliv antikomunistické literatury. Francie má velmi odlišný význam v tom ohledu, že se stala „novým Německem“. Jinými slovy, v letech bezprostředně po konci druhé světové války se zřejmě stala tím, čím bylo Německo v letech těsně po první světové válce – možným, či dokonce pravděpodobným místem komunistické expanze prostřednictvím místní revoluce nebo i cestou voleb. Z dnešního úhlu pohledu nám představa komunistické Francie může připadat nepravděpodobná, nebo dokonce fantastická, ale intelektuálové konce čtyřicátých let to neviděli dnešními očima. Žili „existenčně“ ve světě knih. A jejich svět knih svědčil o velkých bitvách mezi komunisty a antikomunisty.

Termín „antikomunista“ samozřejmě trpí tím, že už samotné slovo „komunista“ je nepřesné. Když v této knize používám slovo „antikomunista“, zřídka kdy znamená negativní postoj k marxistické ekonomii. Tím méně je negativní nálepkou pro liberální, pokrokářské či socialistické názory. Označuje zavržení a odmítání principů, procesů a cílů komunistických stran Sovětského svazu, Německa, Francie a Spojených států stejně jako mezinárodní komunistické organizace, Kominterny. Vzhledem k tomu, že komunistická strana hrála v Sovětském svazu ústřední roli a všechny ostatní komunistické strany měly na Moskvu pevné vazby, je tento termín často v podstatě synonymem označení „antisovětský“.

Jak už jsem řekl, protagonisty této knihy jsou také knihy. Kniha může mít mnoho životů. Její první život obvykle patří autorovi – tvoří jej autorovo pojetí, jeho možnosti a zábrany, faktické fyzické a duševní okolnosti jejího psaní. Proces publikování knihy, pro čtenáře obvykle neviditelný, může tvořit zcela jiný život. Dále je tu individuální čtenářův zážitek z knihy, velmi často ovlivněný místními okolnostmi a osobními náladami. Spousta knížek vlastně vděčí svým čtenářům stejně tolik jako svým autorům. Na většinu knih, stejně jako na většinu těch, kteří je psali nebo četli, platí smutná slova Sírachovce: „Jsou mrtví, jako by nikdy nebyli žili.“ Málokterá knížka přežije svého autora. Ale ty, které jej na kratší či delší čas přežijí, mají svůj historický život. Patří k nim i čtyři knihy rozebírané na následujících stránkách.

Život knihy je podivně proměnlivý, což lze ilustrovat snad na kterékoliv knize, dokonce i na této. Téměř půl století jsem byl profesionální vědec, což je dost dlouho na to, abych věděl, že cesty vědeckého bádání jsou zřídka kdy přímé a dobře osvětlené. Nikdy jsem nedovedl projekt do konce, aniž bych narazil na nějaké velké překvapení. Ale projekt *Antikomunistických manifestů* dokonce překvapením začal. Jsem amatérský knihař. Jelikož knihařský karton podražil a není vřdycky snadno k mání, přistoupil jsem k nekonvenční strategii. Jeden můj známý antikvář prodává velmi levně „na váhu“ knížky, které pokládá za neprodejně. Kupuji je, kuchám a recykluji desky. Při výběru materiálu hledím jen na jediné, na velikost – čím větší, tím lepší – a na stav desek. Titulů si v podstatě nevšímám.

Jednoho dne jsem vlastně bez důvodu vzal v dílně jednu takovou knížku do ruky, a místo abych ji začal rozebírat, začel jsem se do ní. Přečetl jsem pár stránek a už jsem se nedokázal odtrhnout. Jan Valtin, *Ze tmy*. Nikdy jsem o té knize ani o autorovi neslyšel. Ta neznalost mi připadala trapná, když jsem zjistil, že v roce, kdy ta knížka vyšla, byla americkým bestsellerem. Zatímco jsem si zjišťoval informace o její historii a uvažoval, jestli o ní něco nenapsat, vzpomněl jsem si na konverzaci, kterou jsem absolvoval před třiceti lety. Na jednom vcelku hrozném akademickém večírku jsem se dal do řeči s kolegyní, kterou jsem viděl poprvé v životě – s Ninou Berberovovou z katedry slavistiky. Vypadalo to, že zná všechny ruské spisovatele 20. století osobně, ale ten, o kterém tenkrát povídala, byl velice barvitá postavička, ruský politický utečenec. Napsal důležitou knihu, která způsobila velký povyk v Paříži. Po těch třiceti letech už jsem si nepamatoval ani jméno toho utečence, ani název jeho knihy, ale stačily mi dvě minuty, abych si je připomněl: Viktor Kravčenko, autor knížky *Zvolil jsem svobodu*. Kromě toho jsem už několik let v rámci kurzu „mistrovská díla evropské literatury“ učil o *Tmě o polednách* Arthura Koestlera.

Čili *Antikomunistické manifesty* si mě našly dřív, než jsem se pustil do mohutného čtení, abych je napsal. Psaní o čtyřech knihách přirozeně znamenalo přečíst pár set dalších knížek, protože „bitva knih“ mezi komunisty a antikomunisty, která zuřila během skutečné války i té studené, probíhala na mnoha frontách. Psaní knihy, která se svým

tématem tolik liší od všeho, co jsem dosud napsal, mě podnítilo psát jiným způsobem. *Antikomunistické manifesty* se snaží necílit na cech profesionálních vědců a odborníků, ale oslovit celou vzdělanou čtenářskou obec. Proto jsem na rozdíl od specializovaných monografií potlačil poznámkový citační aparát a bibliografii, i když tu a tam cituji nějaký obzvlášť užitečný, nebo dokonce nepostradatelný zdroj.

Patnáctého prosince 1950 došlo v pařížské soudní síni k následující slovní výměně:

GÉRARD ROSENTHAL: Chtěl bych oznámit, že pan Czapski je autorem knihy s názvem *V nelidské zemi*.

VIENNEY: Ale všichni vaši svědci napsali nějakou knihu; na tom není nic nového!

Gérard Rosenthal byl právník zastupující žalující stranu, Davida Rousse-ta, v občanskoprávním sporu pro urážku na cti proti listu jménem *Les lettres françaises*, jeho vydavateli Claudu Morganovi a Pierru Daixovi, známému uměleckému kritikovi, kulturnímu komentátorovi a autorovi článku, který označil Rousseta za podvodníka, lháře a šířitele reakční antisovětské propagandy. Konkrétně řečeno, Rousset se v tisku vyjádřil, že v sovětském Rusku existují koncentrační tábory, do kterých mohou posílat lidi i bez soudního procesu, pouze na základě administrativního policejního zákroku. Paul Vienney byl jedním z právníků obhajoby. Tvrzení, že všichni Roussetovi svědci vydali knihy, bylo rétorickým přeháněním, ale je pravda, že všichni dohromady vytvořili slušnou knihovničku klasických memoárů ze sovětského gulagu, mezi něž patří *Conspiracy of Silence* (Konspirace mlčení, Alex Weissberg), *Tell the West* (Řekni Západu, Jerzy Gliksman), *Elf Jahre in sowjetischen Gefängnissen und Lagern* (Jedenáct let v sovětských věznicích a táborech, Elinor Lipperová), *Zajatkyní Stalina i Hitlera. Svět v temnotě* (Margarete Buberová-Neumannová) a *La condition inhumaine. Cinq ans dans les camps de concentration Sovietiques* (Nelidský úděl. Pět let v sovětských koncentračních táborech, Julius Margolin).

Kdybych si předsevzal úkol zabývat se obecnými dějinami literatury

za studené války, musel bych toho o těchto knihách říci vcelku dost, obzvlášť o Czapského *V nelidské zemi*. Dotknou se jí krátce v kapitole věnované Viktoru Kravčenkovi. Je to dílo spíše elegické než pronikavé, odhaluje zároveň takřka nepředstavitelnou brutalitu sovětského režimu i kultivovanou slepotu, která západním politikům a názorovým vůdcům bránila ji spatřit. Autor knihy, kosmopolita a mezinárodně věhlasný malíř, polský vlastenec, velice zdatný vojenský důstojník a diplomat, byl také vzácně nadaným spisovatelem. Jak uvidíme, kniha *V nelidské zemi* jsou paměti spadající do malého, ale významného historického žánru, který samotný zasluhuje hlubší zkoumání: dal by se charakterizovat jako zdokumentované beznadějně pátrání.

V soudním sporu „David Rousset versus *Les lettres françaises*“ byli všichni obžalovaní a jejich právníci členy francouzské komunistické strany. Tato skutečnost nám může pomoci vnímat pohrdavou nechutí skrytou v poznámce advokáta Vienneyho: „Ale všichni vaši svědci napsali nějakou knihu.“ Chtěl tím dát najevo, že tohle všechno přece všichni už dávno slyšeli – je to jen snůška lží, že internacionální dělnický ráj je ve skutečnosti nějaký brutální systém nucených prací. Nemohu posoudit, zda Vienney opravdu věřil tomu, co hájil, ale bezpochyby měl pravdu v tom ohledu, že tyhle zprávy nebyly žádnou novinkou. V roce 1950 se už očitá svědectví o sovětském policejním státu objevovala nějakých dvacet let. Jestli si někdo přečetl *V nelidské zemi*, těžko se pak asi stal stoupencem komunismu a v tomto soudním procesu byl ústředním motivem právní strategie strach komunistů z toho, jakou moc mají knihy.

Ale je něco docela jiného bát se knihu *číst*, nebo se jí bát *dotknout*. Čtyři knihy, kterým se chystáme věnovat, se pro komunismus staly nedotknutelné v metaforickém smyslu, literatura ale odhaluje ještě dramatičtější fenomén, totiž doslovnou nedotknutelnost. Walter Ciszek byl americký jezuita polského původu. V období náboženských perzekucí strávil čtvrt století po nejrůznějších sovětských věznicích, pracovních táborech a odlehlých provinčních městech a městečkách s nepovědomými názvy, které KGB s oblibou využívala jako exil pro propuštěné vězně. Na všech těchto místech Ciszek nacházel hlad po duchovní službě a překvapující příležitosti poskytovat ji. Na některých

sibiřských ztracených vartách existovaly víceméně trvalé římskokatolické kongregace.

Otec Ciszek vzpomínal na následující příhodu. Jednoho dne (to už nebyl v gulagu, ale na „svobodě“ ve vyhnanství) se rozhodl navštívit známého, také kněze. Načasoval si tu návštěvu až neskutečně špatně, protože dorazil k přítelovu příbytku ve chvíli, kdy tam kněz sice nebyl, ale byla tam KGB. Policejní agenti mu zrovna prohledávali byt. Zadrželi Ciszeka a musel tam stát spolu se dvěma sousedy, které přiměli tu akci sledovat jako „svědci“ vyžadovaní sovětskými zákony. Drželi ho tam několik hodin. „Ti agenti prolezli úplně všechno, každou věc pečlivě zkontrolovali a pak ji zase vrátili na místo. Prohlídka se vlekla skoro do jedné hodiny v noci a došlo při ní k velice zvláštní věci: na policích našli misál a modlitební knihu a jeden mladý agent se jich bál byť i jen dotknout.“

To se přihodilo někdy v roce 1959, z čehož si lze domyslet, že za ta dvě desetiletí výskyt bibliofobie mezi Sověty příliš nepoklesl. O dvacet let dříve napadlo v Moskvě Markuše Fischerovou zahnat z hlavy myšlenky na čistky tím, že se začne opět věnovat své nenaplněné dráze zkušené překladatelky západních knih do ruštiny. Vydala se za šéfem Státního nakladatelství s několika slibnými knihami, které si přivezla z nedávného výletu do zahraničí. Byly mezi nimi vzpomínky Arthura Koestlera na zkušenosti ze španělské občanské války a kniha *Brothers Ashkenazi* (Bratři Aškenaziové) I. J. Singera, která při svém vydání v roce 1936 vzbudila značný ohlas. Když se bavili o Singerově knize, Fischerová věcně zmínila, že „antisovětská“ část se bude muset vynechat. „Zatímco jsem mluvila, listoval knihou. Když jsem pronesla ‚antisovětská‘, doslova tu knížku upustil, jako kdyby ho pálila.“ Možná je to příhodné, že se lidé, kteří knihy pálí, mohou spálit o knížku – takovou, jako jsou čtyři antikomunistické manifesty, kterým se teď budeme věnovat.

TMA O POLEDNÁCH

Americké nakladatelství Modern Library, které už po několik generací obdivuhodně propaguje vážnou literaturu, uspořádalo před deseti lety cosi jako soutěž v sestavování seznamů nejvýznamnějších knih 20. století. Jeden z těch seznamů, založený na hlasování sečtených odborníků na literaturu, navrhoval sto nejlepších románů. *Tma o polednách* Arthura Koestlera z roku 1940 byla na osmém místě.

Sestavovatelé toho seznamu nijak netvrdili, že by měl být vědecky přesný. Pravděpodobně se snažili jen docílit toho, aby se lidé zamysleli nad dobrými knihami, a třeba si dokonce nějakou koupili. Ty seznamy měly být podnětné a provokativní, nikoli normativní, a je sporné, jestli si *Tma o polednách* nebo jakákoliv jiná z těch knih zaslouhuje přesně to místo, na kterém se octla. Ale kdyby se sepisoval seznam politicky nejvlivnějších románů minulého století, nebylo by nad čím diskutovat: *Tma o polednách* by získala první místo z důvodů vcelku objektivních. Ta kniha měla velký politický dopad, takových se najde v každé generaci nanejvýš pár. A románů ještě méně. Abraham Lincoln se údajně zeptal Harriet Beecher Stoweové, autorky *Chaloupky strýčka Toma*: „Tak vy jste ta panička, která začala tuhle velkou válku?“ Byla to metafora, ale je zřejmé, jak to myslel. A v tom smyslu, že v polovině století spolu vedli metaforickou „válku“ zastánci komunismu a antikomunismu mezi západními intelektuály, by bylo možné položit analogickou otázku Koestlerovi.

Arthur Koestler (1905–1983) patří mezi známé intelektuály 20. století. Byl to polyglot s všestrannými znalostmi a jeho široká literární tvorba obsáhla žurnalistiku, beletrii, politické a filozofické úvahy, populární vědu a jedny z nejpozoruhodnějších autobiografických memoárů své doby. Několik let byl členem německé komunistické strany. Později se stal jedním z nejvlivnějších antikomunistických spisovatelů. Historik Tony Judt mu věnoval esej s názvem „Exemplární intelektuál Arthur Koestler“ – od nemilosrdného komentátora evropského intelektuálního *milieu* je to cenná chvála. Koestlerův bohatý život může blíže osvětlit

biografie, kterou její autor Michael Scammell nazval *Koestler. The Literary and Political Odyssey of a Twentieth Century Skeptic* (Koestler. Literární a politická odysea skeptika 20. století).

Tma o polednách je příběh posledních dní Nikolaje Rubašova, starého bolševika, revolucionáře lapeného jednou z čistek ve třicátých letech. Začíná jeho zatčením a uvězněním a končí o pár dní nebo týdnů později popravou ve sklepní věznici. Většinu své stranické kariéry strávil Rubašov v zahraničí. Teď ho obvinili z nespécifikovaných kontrarevolučních zločinů, kterými se neprovinil, ale ke kterým se nakonec uvolí „přiznat“. Děj se v podstatě skládá z Rubašovových vjemů a úvah, co se děje s ostatními vězni, a z několika spíše filozoficky zaměřených výsledků vedených dvěma velmi odlišnými vyšetřovateli. Po většinu knihy je čtenář omezený stejným klaustrofobickým prostorem jako vězeň, ale ve třech retrospektivách, které jsou součástí Rubašovových úvah, se na okamžik octneme v něčem jako „reálný“ svět. Když vám prozradím děj, nejenže vám to nemůže pokazit zážitek z četby, ale ani se to nemůže obsahu knihy přiblížit.

Koestlerův text je uvozen dvěma citáty. Jeden je politický, z Machiavelliho. Druhý, z Dostojevského *Zločinu a trestu*, se dá označit spíše za duchovní. Machiavelli napsal: „Kdo zřídí diktaturu, a nechá naživu Bruta, anebo kdo ustaví republiku, a nechá naživu Brutovy syny, ten povládně jen krátce.“ Koestler tím stručně shrnuje širší politické zdůvodnění těch procesů: diktátor konsolidoval svou moc tím, že eliminoval vše, co by ji potenciálně mohlo ohrozit. Rozvinutější téma nabízí citát z Dostojevského: „Člověk přece musí umět druhého politovat.“

Vyčerpávající a detailní literární analýza Koestlerova zkoumání tématu „politování“ ve *Tmě o polednách* by zde byla nenáležitá, ale jeho slovní mistrovství si zaslouhuje alespoň část velké pozornosti, kterou si získal jeho politický spor. Je zcela zřejmé, že Koestler, mistr tolika jazyků, si plně uvědomoval etymologickou spřízněnost anglických slov „pity“, lítost, a „piety“, „zbožnost“. V Dantově *Pekle* je krásný verš, ve kterém Dante používá slovo *pietà* tak, že je třeba znát oba tyto významy, aby bylo smyslu učiněno zadost: *qui vive la pietà quand'è ben morta* („zde soucit živ, když zhasl v mysli naší“).

Dante si hraje s význačným latinským *pietas*, které přešlo do jeho

mateřštiny i do jiných románských jazyků. Jeho průvodcem v pekle je Vergilius a Dante sám je živoucím předobrazem zbožného Aenea, hrdiny Vergiliova eposu. Fráze, která dnešní studenty leda pobaví, měla pro Vergilia hluboký význam. *Pietas*, zbožnost, byla jak společenská, tak i osobní ctnost. Znamenala na jedné straně řádný respekt k občanské a náboženské povinnosti, na druhé straně úctu k osobním a lidským instinktům. Ve dvacátém zpěvu *Pekla* se Dante setkává s dávnými proroky a věšci, mezi jinými s Amfiaraem a Teiresiem, kteří se pokusili přivlastnit si k lidským účelům nevyzpytatelné Boží úradky. Vergilius říká, že díky nim nemůže nikdo spáchat větší zločin. Jejich trest je hrozný. Mají těla zkřivená tak, že jejich horní polovina je otočená vzad. „Že příliš vpřed chtěl vidět,“ říká Vergilius o Amfiaraovi, „zpět dívá se jen, pozpátku se krada.“ A když Dante uroní slzu nad jejich ohavným znetvořením, Vergilius ho plísni: *qui vive la pietà quand' è ben morta* (*Peklo* 20,28). Pointa, kterou Dante opakuje víckrát, ale jen zde ji formuluje takto brilantně, spočívá v tom, že správná teologická perspektiva zakazuje za takových okolností soucit. „Litovat“ odsouzené duše znamená dávat najevo nedokonalé pochopení Boží spravedlnosti – což je vlastně hříchem těch proroků. Část významové šíře toho latinského slova se zachovala v historickém pojmu italského umění – *Pietà* je samozřejmě umělecké ztvárnění Panny Marie truchlící nad mrtvým tělem svého Syna.

Jedním z hlavních témat Koestlerovy knihy je protiklad mezi individuálním a sociálním – řečeno marxistickou terminologií, rozvíjí „gramatickou fikci“ první osoby singuláru a „mas“. Koestler brzo nastolí myšlenku *piety* srozumitelným, leč efektivním způsobem v souvislosti se zradou německých komunistů. Uvězněný Rubašov má úzké zorné pole – omezené na to, co vidí špehýrkou ve dveřích své cely, cely 404. Jednou z prvních věcí, které vidí, je, jak dozorce nese chleba vězni v sousední cele 407. „Rubašov zahlédl pouze jeho předloktí a dlaně. ... Dlaně neviditelného č. 407, spojené do tvaru misky.“ O málo později: „Ty tenké ruce a spojené dlaně mu něco připomínaly, ale nedovedl to určit. Znal obrysy těch natažených rukou i stín, který na nich ležel – a přesto mu z paměti vyprchaly jako dávné melodie či pach přístavní uličky.“ Jiný vězeň, dlouho vězněný bývalý carský důstojník v cele 402, komunikuje

s Rubašovem ťukáním do trubek, metodou povědomou všem čtenářům lágrové literatury. Tento muž zoufale touží po nějakém zprostředkovaném sexuálním zážitku, po pornografickém líčení Rubašova nejposlednějšího pohlavního styku s ženou. Žebra o další podrobnosti a Rubašov si ho představuje: „Snad klečí na pryčně se sepjatýma rukama jako vězeň v čísle 407, když mu dávali chléb. A tu si posléze Rubašov vzpomněl, co mu toto gesto připamatovávalo, ty vyzáblé, vztažené paže: *Pietà*.“

Epizoda, kterou to Rubašovovi připomene, je první ze tří morálně významných retrospektiv. Je to tajná schůzka s mladým německým komunistou „Richardem“ v jedné galerii nejmenovaného uměleckého muzea. Toto setkání znázorňuje obvyklé drama ilegální práce Kominterny. Ten muž nemá žádné příjmení. Rubašova identifikuje podle toho, že přijde s výtiskem „Goethova *Fausta* ve vydání Reclamky“. Ale okolnosti oné schůzky rozhodně nejsou obvyklé. Je to v roce 1933. Hitler už je u moci. Antikomunistický teror je v plném proudu. „Strana již nebyla politickou organizací, byla to pouhá tisícíhlavá a tisícíruká krvácející masa.“ Rubašov přišel na schůzku jako zástupce ústředního výboru, aby Richarda připravil o poslední naděje, aby ho plísnil za zcela nepodstatné „úchylkářství“, a aby mu dokonce sdělil rozsudek: strana ho vylučuje a zříká se ho. Rubašov naprosto klidně a zcela bezcitně vykonává s chladnou rozvahou svou stranickou povinnost; Richard koktá, žebrou, panikaří. „Z perokresby německého mistra vlevo viděl Rubašov jen kus, zbytek obrazu zakrývala Richardova záda a opěradlo pohovky: tenké Madoniny ruce s dlaněmi jako vzhůru obrácenými miskami...“

V epizodě „Richard“ Koestler na konkrétním místě a osobě ilustruje to, co teď historikové obecně nazývají „Stalinovou zradou KPD“.*

* Komunistická strana Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands*) byla v Evropě známá pod svou německou zkratkou. V předvečer Hitlerova vzestupu k moci byla KPD velká a mocná. Podobně na tom byla i Sociálnědemokratická strana Německa. Řada komentátorů tehdy i později věřila, že komunisté a socialisté společně měli šanci nacismus porazit. Komunisté se ale řídili taktikou Moskvy a se sociálními demokraty nejenže nespolupracovali, ale byli vůči nim nesmiřitelně nepřátelští. Jakmile se Hitler dostal k moci, Stalinova zahraniční politika se řídila mnohem víc cílem dosáhnout s ním dohody než snahou podporovat pronásledovanou KPD. Řada přívrženců levice v tom viděla jasnou zradu socialistického internacionalismu kvůli úzce nacionalistickým zájmům Ruska. *Tma o polednách* se tématu této zrady dotýká několika způsoby.

Tématem druhé retrospektivy, sebevraždy „Prcka Löwyho“, je větší zrada revolucionářského internacionalismu. Obraz složených paží truchlící Panny Marie se v knize pojí s dalším: „Znal obrysy těch natažených rukou i stín, který na nich ležel – a přesto mu z paměti vyprchaly jako dávné melodie či pach přístavní uličky.“ Tím přístavem jsou Antverpy. Z Rubašových úvah a poznámek jeho vyšetřovatele Ivanova lze zrekonstruovat historickou trajektorii. Epizoda s Richardem se odehrála v roce 1933. Krátce poté Rubašova zatkl gestapo. Ve vězení s ním zacházeli hrozně, ale nikdy ho nezlomili. Po dvou letech ho pustili a vrátil se do Ruska, kde ho přivítali trochu jako hrdinu. To už ale byl rok 1935 a všude se projevoval vliv teroru, který započal s vraždou Kirova.* Rubašov se ihned snaží získat nějaký úkol v zahraničí. Mussolini vtrhl do Etiopie, a dokonce i Společnost národů vyzývala k ekonomickému bojkotu Itálie. Radikální odbory přístavních dělníků po celé Evropě bojkot podporovaly. Rubašov dostal od ústředního výboru úkol doručit komunistické sekci přístavních dělníků v Antverpách rozkaz spolupracovat při vykládce dodávky ruské ropy určené pro Itálii. Požadavky na rozvoj sovětské ekonomiky převážily nad jalovou a „sentimentální“ politickou pózou.

„Prcek Löwy“ je komunistický předák v docích města, jehož úzké uličky jsou cítit směsí nafty a hnijících chaluh. Životní příběh tohoto prostého a statečného proletáře, který v určitých ohledech velmi připomíná zkušenosti Jana Valtina na témže nábřeží, ilustruje zradu, již se na řadových členech jako on dopustila zkornatělá stranická byrokracie. V širším smyslu je také ukázkou toho, do jaké míry se „mezinárodní komunistické hnutí“ stalo pouhým nástrojem nestálé zahraniční politiky Sovětů. Když Prcek Löwy a jeho přátelé zůstanou věrni svým antifašistickým zásadám, Rubašovovi nadřízení je předhodí vlkům.

* Starý bolševik Sergej Kirov (1886–1934) byl blízkým pobočníkem Stalina a tajemníkem komunistické strany v Leningradu. V roce 1934 ho v úřadě zastřelili. Zločin spáchal šablonovitý „osamělý vrah“, ale podobně jako u řady jiných nápadných politických vražd 20. století existovala spousta teoretických spekulací o „širší konspiraci“. Jisté je, že tato vražda byla přinejmenším naoko událostí, která spustila Stalinovu velkou čistku. Nedávna velmi vyvážená diskuse viz Amy Knightová, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery* (Kdo zavraždil Kirova? Největší záhada Kremlu), Hill & Wang, New York 1999.

Třetí zrada je osobní. Jedním z častých tragických témat antikomunistické literatury je schopnost nenávistné ideologie zničit všechny upřímné a láskyplné osobní vztahy. Rubašov, který je zpět v Moskvě a stal se z něj vysoko postavený byrokrat, si udělá milenkou z jedné ze svých sekretářek, Orlovové. Když Orlovovou zatknou kvůli nepodloženému obvinění z „úchylkářství“ a čeká ji brzká poprava, neudělá nic pro to, aby ji bránil. Naopak, morální zbabělost ho dotlačí k tomu, aby projevil loajalitu režimu. Teď na ni ve vězení vzpomíná a vybavuje si „zkrřížené ruce Madoniny a vůně chaluh v přístavním městě“.

Procesy čistek a Západ

Historie je retrospektivní, vnímáme ji jen v pohledu do zpětného zrcátka. Jedním z nejtěžších úkolů historika je spravedlivě vážit mezi tím, co vidíme v zrcátku, a „co víme teď“. Dnes nikdo inteligentní nevěří, že by obžalovaní v Moskvě byli opravdu vinni zločiny, za něž tak krutě pykali. V roce 1934 či 1938 byly zcela jiné poměry a levicovní intelektuálové na Západě vynakládali neuvěřitelné množství času, energie a důvtipu na debaty o tom, zda ti lidé jsou, či nejsou vinni a v jakém smyslu. *Tma o polednách* se samozřejmě tímto nezralým teoretizováním příliš nezabývá. Na druhou stranu, většina komunistů – a s většími či menšími rozpaky i spousta nekomunistů – přijala to, že obžalovaní jsou vinni, jako neoddiskutovatelný fakt. A pokud se týkalo onoho *proč*, vývoj španělské občanské války poskytl spoustě lidí zdůvodnění a metaforu: pojem „pátá kolona“.* Stalin obezřetně čistil Sovětský svaz od potenciální páté kolony – zrádců připravených kolaborovat s Hitlerem či s imperialistickými silami Západu. Pro pochopení zvláštního začátku

* Když povstalecký generál Emilio Mola táhl v roce 1936 v čele čtyř vojenských kolon na Madrid, prohlásil v propagandistickém vysílání, že se k nim ve městě přidá metaforická „pátá kolona“ skrytých stoupenců. Pátá kolona je široce použitelný pojem. Američtí antikomunisté později využili stejné označení pro členy Komunistické strany USA.

příběhu *Tmy o polednách* je nutné vědět, jak na moskevské procesy reagovali američtí a evropští stoupenci levice.

Takzvané moskevské procesy („procesy čistek“, „loutkové procesy“), které probíhaly ve druhé polovině třicátých let, v podstatě zlikvidovaly všechny staré bolševiky, bývalé představitele Leninovy vlády, přes polovinu delegátů stranického sjezdu v roce 1934, většinu velení Rudé armády a tři čtvrtiny tehdejších členů ústředního výboru komunistické strany. První proces (v srpnu 1936) odsoudil k smrti Zinovjeva, Kameněva a čtrnáct dalších vysoce postavených starých bolševiků. Říkali jim „šestnáct“. V lednu 1937 následovalo „sedmnáct“ včetně Radeka a Pjatakova. V červnu 1937 tajné vojenské soudy krvavě vyčistily armádu a mezi desítkami dalších popravily maršála Tuchačevského. Závěrečný proces s „pravicovými úchylníky“ postihl spolu s mnoha dalšími významnými osobami i Bucharina a Rykova.

Všechny civilní procesy byly veřejné a také se jim dostávalo široké publicity v ruském i zahraničním tisku. Spojovalo je několik významných rysů – především výstřední obvinění. Obžalované, jimiž byli prakticky sami veteráni marxistické revoluce, vinili z takových zločinů, jako byla konspirace s Lvem Trockým na znovuzavedení kapitalismu v Rusku, spolčení s nacistickými generály a vlastizrada, plánování vražd předních politických vůdců, záměrné poškozování a sabotování národního průmyslu a podobně. Dokazování bylo podobně výstřední. Skoro všechna obvinění stála na přiznáních obžalovaných, v nichž z těchto strašných zločinů obviňovali sami sebe a často také ostatní obžalované. Při veřejném procesu obžalování jeden po druhém vstávali a bez viditelných známek nátlaku či „vymývání mozku“ se přiznávali ke zločinům, které v podstatě s jistotou zasluhovaly „krajní opatření na obranu společnosti“, jak komunisté nazývali trest smrti. A mnozí z nich také prohlašovali, že si zasluhují smrt.

Moskevské procesy byly napodobeninou řádných justičních procesů či hrou na ně – a jeden řádný proces způsobily. Některým západním pozorovatelům připadala ta obvinění doslova fantastická a přiznání k nim ještě víc. Jelikož značná část zločinů byla připisována přímo Trockému nebo zločin spočíval ve zločinném spolčení či styku s ním, skupina nestalinských příznivců levice vytvořila něco, co nazvali nezávislou

komisí pro přezkum fakt. Měla přezkoumat otázku Trockého viny či nevin. Její americké odnoži předsedal filozof John Dewey, muž, jehož pro oslnivou intelektuální integritu uznávali takřka všichni. Tato komise vedla slyšení v Coyoacánu na okraji města Mexika, kde se Trockij usadil. Toto místo nezvolili s ohledem na něj, ale na mexickou vládu. Jednání byla veřejná, s výjimkou občasných rokůvání *in camera* týkajících se tak vysoce citlivých otázek, jako bylo momentální umístění Trockého archivů. Členové komise si dali záležet na tom, aby formální pozvání obdrželi všemožní názoroví vůdci levice. Někteří, například sovětský velvyslanec v Mexiku, odmítli přijít, ale jiní pozvánku přijali. Samotnému Trockému se jakožto obžalovanému, který má být pokládán za nevinného, dokud se neprokáže jeho vina, dostalo korektně zdvořilého, byť poněkud odměřeného zacházení. V Moskvě byl Trockij souzen v nepřítomnosti, zatímco v Coyoacánu, kde byl přítomen jako zdánlivý „obžalovaný“, byla skutečným obžalovaným zákonnost moskevských procesů.

Ta komise měla samozřejmě určité vlastní cíle. Její hybnou silou byl George Novack, snad nejdůležitější americký stoupenec Trockého a určitě jeden z nejinteligentnějších lidí, jaké americký komunismus zrodil. Členem komise byl i Benjamin Stolberg, specialista na dějiny dělnického hnutí a autor známých aforismů, jenž jako první definoval „odborníka“ jako „osobu, která se vyhne malé chybě, zatímco se žene do velkého omylu“. Stolbergovým dobrým přítelem byl žurnalista Carleton Beals, podivínský stoupenec levice toho druhu, jaký začínal být v Americe ve třicátých letech stále vzácnější s tím, jak se mezi intelektuály prudce šířil „vědecký“ marxismus. Beals nebyl žádný marxista, zato se vyznal v revolučních hnutích Latinské Ameriky, a obzvlášť v mexické revoluci, kterou chápal jako „přirozené“ a domácí politické hnutí, mnohem důležitější pro budoucí štěstí Latinské Ameriky než cokoliv, co se dělo v Rusku. Měl za sebou dobrodružný život žurnalisty. Jeho životopisec zveřejnil fotografii, na které ho maskovaní revolucionáři na koních vedou hluboko do nikaragujské džungle, kam se vydal udělat interview s povstaleckým vůdcem Augustem Césarem Sandinem, po němž pásla americká námořní pěchota. Stolberg nominoval

Bealse do komise a Dewey tu volbu nadšeně schválil. Oba toho nápadu později litovali.

Beals do té komise z více důvodů nezapadal a okamžitě vzbudil znepokojení kolegů, když začal pokládat Trockému nepříjemné otázky. Jedno z obvinění proti moskevským „trockistům“ znělo, že usilovali o předání sovětských teritorií Japoncům výměnou za politické výhody. Beals se Trockého začal vyptávat na Brestlitevskou dohodu. Neří pravda, že v Brestu Lenin a Trockij uzavřeli s Němci přesně tento typ dohody? Dovedl by si představit okolnosti, za kterých by to udělal opět? Dále tu byla velmi trapná otázka role komunistů ve španělské občanské válce, jejíž výsledek byl tehdy ještě nejistý. Neposloužili by komunisté španělské republice nejlépe, kdyby se připojili k vládě (jak nakonec učinili)? Trockij byl naprostý dogmatik a držel se svých dogmatických teorií. Pak se Beals zeptal, jestli je pravda, že se – jak slyšel – bolševici „kolem roku 1920“ snažili vměšovat do mexické politiky? To byl opravdu choulostivý dotaz, neboť Trockého exil v Mexiku se samozřejmě zakládal na předpokladu, že se zcela zdrží jakýchkoliv místních politických aktivit. Apoštol světové revoluce začal působit poněkud dotčeně. Ne, o žádných revolučních plánech v Mexiku nic neví. O jaké dokumenty že to Beals opírá svou otázku? Při interním zasedání komise si Dewey a ostatní členové Bealse podali pro jeho „antagonistický“ přístup k Trockému. Beals se rozhodl, že nemá zájem účastnit se loutkového procesu, i když manipulovaného v jiném smyslu než ty v Moskvě, a po sedmém slyšení na své místo v komisi rezignoval.

Výsledky zkoumání Deweyho subkomise byly zveřejněny pod názvem *The Case of Leon Trotsky* (Případ Lev Trockij) tak, jak byly zapsané oficiálním soudním stenografem. Ačkoliv nejsou zcela oproštěné od komických projevů nadutosti typické pro některé pseudolegální tribunály „lidové spravedlnosti“ pozdějších desetiletí, staly se nástrojem mimořádně účinné antikomunistické propagandy. Samotnému Trockému posloužily jako vyvýšená kazatelna či přinejmenším solidní řečnický pult, odkud mohl hlásat své zásady řádně spartánsky revolučního přístupu. Úzkostlivá snaha komise o spravedlivé vyšetřování sice působila teatrálním dojmem parodie na soudní dvůr, ale

výmluvně kontrastovala se zcela odlišným divadlem moskevských loutkových procesů.

Komisi se také podařilo vyvrátit řadu osobních svědectví, jimiž se moskevští obžalovaní snažili Trockého obvinít. Veřejný žalobce Andrej Vyšinskij se svými přísluhovači se sice postaral, aby obžalovaní „změkli“, a dobře je připravil na výstupy před soudem, ale úplně perfektní práci neodvedl. Nebyl dostatečně pečlivý při provádění toho, co by americký žalobce bral jako předběžné vyšetřování. Jak se ukázalo, v situaci, kdy je předem známo, že ve skutečnosti k žádnému zločinu nedošlo, je takové vyšetřování dost možná ještě důležitější.

Vzhledem k tomu, že moskevští obžalovaní byli Rusové, se asi není čemu divit, že někteří z nich se nejspíš připravovali podle Stanislavského herecké metody. Herci řídící se metodou neměli ani tolik za úkol namemorovat se věty konspiračního scénáře, jako se ve své histrionické představitosti stát trockistickými konspirátory, a tudíž se podle toho i přirozeně *chovat*. Minimálním požadavkem na trockistického konspirátora je samozřejmě to, že konspiroval s Trockým, a několik obžalovaných se k tomu do detailů přiznalo. Dábel se jako vždycky skrýval v těch detailech. Jeden z obviněných letěl z Berlína do Švédska konspirovat s Trockým v den, kdy z Berlína do Švédska nic neletělo. Jiný se přiznal, že s Trockým tajně jednal v kodaňském hotelu, který už byl tou dobou srovnaný se zemí. Třetí konspirátor vypověděl, že se setkal s Trockým v cizině v době, kdy byl sám pod zámek ve vězení tajné policie, GPU. Tyto nepříjemné skutečnosti byly veřejně dostupné a investigativní žurnalisté evropského buržoazního tisku na ně téměř ihned upozornili. Stačila trocha základního detektivního úsilí. Trockého hodně kontrolovali, velmi často ho na různých místech, kde se v exilu pohyboval, sledovalo několik soupeřících agentů naráz. Mohl vcelku přesně doložit, jak trávil minutu po minutě svůj čas a kde se kdy nacházel.

Závěrečná zpráva celé komise vyšla v angličtině pod názvem *Not Guilty!* (Nevinen!) a ovlivnila překvapivě mnoho přívrženců levice, kteří zřejmě předtím váhali, jestli Lev Trockij nekonspiroval s nejvyšším německým velením se záměrem zavést v Rusku znovu tržní ekonomiku. A pokud byl Trockij ve věci antisovětské konspirace se starými

bolševiky nevinný, co z toho plynulo ohledně těch starých bolševiků? Všichni už byli pod zemí a do hrobu je dostala přiznání ke zločinné antisovětské konspiraci se Lvem Trockým. Hrozila trapná situace ve sféře vztahů s veřejností a úkolem vyřešit ji pověřili Anastáze Mikojana. (Anastáz Mikojan byl jeden z mála starých bolševiků, kteří umřeli v posteli. Jakožto dlouholetý Stalinův spojenec se v padesátých a šedesátých letech stal známou osobou mezinárodní scény ve funkci prvního náměstka předsedy Rady ministrů Sovětského svazu a později předsedy prezidia Nejvyššího sovětu. Během čistek a procesů hrál takřikajíc roli víceúčelového záložníka.) Mikojan se vytasil s tvrzením o naprosté věrolomnosti zrádců – když viděli, že už nemohou dál zapírat, podařilo se jim podvrhnout soudu mazané a bezvýznamné nepravdy v naději, že se jich chopí zákeřný buržoazní tisk, či dokonce že tak zasejí sémě pochyb do myslí bezelstných, leč nerozvážných občanů.

Samozřejmě se naskýkala otázka *proč*. Proč se všichni obžalovaní ve veřejném procesu s vážnou tváří přiznávali k odporným politickým zločinům zasluhujícím trest smrti? Ortodoxní komunisté řídící se oficiální stranickou linií dokázali tvrdit, a snad dokonce i věřit, že zkrátka mluvili pravdu a tím to končí. Mnoho nervózních zastánců levice na Západě ale znepokojovala absurdnost těch obvinění i podivné chování obžalovaných a připadalo jim, že na tom něco nehraje, i když přesně nevěděli co. Ti dospěli k názoru, že obžalovaní sice opravdu byli vinni, ale podání jejich viny před soudem bylo nacvičené, zjednodušené a alegorizované s ohledem na sovětské „masy“ lidí neschopných posuzovat to ve všech ohledech a souvislostech. Vždyť celá teorie o komunistické straně jako „předvoji“, kterou přijímali jak bolševici, tak jejich západní obdivovatelé, tvrdila, že venkovské obyvatelstvo staré Rusi je velmi chabý revoluční materiál, který potřebuje opravdu pevné vedení. Tato interpretace nekladla důraz na konkrétní důkazy, zabývala se hůř napadnutelnou sférou morální viny.

Zůstávala ale spousta skeptiků, od nevěřících po pobavené, a pro ty znamenala otázka přiznání závažný hlavolam. Proč ti lidé dobrovolně spolupracovali na své likvidaci? Proč se přiznávali? Robert Conquest v odborné studii *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties* (Velký terro. Stalinovy čistky třicátých let, 1968) zkoumal velmi podrobně řadu

možných příčin. Především si všiml, že se vlastně nepřiznali *všichni* obvinění. Většina ano, ale někteří z těch, jejichž jména byla uvedena v obžalobě, se před soudem vůbec neobjevili, což mohlo naznačovat, že se soud nemohl spolehnout na jejich spolupráci. A jeden své písemné doznání u soudu nakrátko odvolal. Po jednodenním přerušení procesu, které mu poskytlo příležitost všechno si rozmyslet a prokonzultovat s vyšetřovateli, znovu předstoupil před veřejnost a přiznal se.

I když obžalovaní přiznávali svou vinu dobrovolně, existovalo silné podezření z nátlaku. Mohlo k němu dojít formou krutého fyzického mučení, které vyšetřovatelé NKVD rutinně používali. Také to mohla být v podstatě stejně krutá metoda zvaná „běžící pás“, při níž podezřelého vystavovali dlouhým obdobím spánkové deprivace, kdy následoval jeden výslech za druhým. Už jen samotné nekonečné vyslýchání, během kterého štafeta střídajících se vyšetřovatelů dávala zcela jasně najevo, že proces neskončí ničím jiným než přiznáním, mohlo být silnou motivací. I kdyby byl obžalovaný statečný, i kdyby mu už na ničem nezáleželo, i kdyby dokázal přečkat děsivé mučení a smířil se s vlastní popravou, mohlo ho pohnout k falešnému přiznání, pokud věřil, že to snad zachrání jeho příbuzné nebo jiné osoby vydané na milost jeho mučitelům.

Dnes víme, že vyšetřovatelé, kteří si myslí, že slouží vyššímu cíli, jsou schopní použít jakékoliv fyzické a metafyzické metody. Koestlerova myšlenka, brilantně originální v době, kdy ji ve *Tmě o polednách* formuloval, zněla, že je třeba hledat vnitřní nátlak v samotné psychologii bolševismu. Předvídal tím přístup, jímž se zabývali Nathan Leites a Elsa Bernautová ve spekulativnějších částech své studie soudních procesů *Ritual of Liquidation* (Rituál likvidace). Výraz „moskevské procesy“ obsahuje slovo „proces“ a v jejich ikonografii nalezneme některá témata a rekvizity západního či „buržoazního“ soudnictví. Snadno se pak může stát, že zapomeneme, jak málo šlo o „procesy“, ačkoliv dobře víme, že patřily do zcela jiné kategorie: dramatu, rituálu, představení, autodafé, nebo možná názorného výkladu.

Leites nám připomíná, že obvinění byli většinou starší členové bolševické strany. Spravedlnost vnímali z marxistické perspektivy, v níž „práva jednotlivce“ nehrají žádnou roli. Spravedlnost je to, co strana